

11:50' 18/10/2008 (GMT+7)

GS Phan Huy Lê

Sáng nay, 18/10, H?i th?o qu?c gia v? "Chúa Nguy?n và v??ng tri?u Nguy?n trong l?ch s? Vi?t Nam t? th? k? XVI ??n th? k? XIX" ?ã di?n ra t?i Thanh Hóa quy t? hàng tr?m nhà khoa h?c trong n??c và qu?c t? ??n d?.

Trong l?i khai m?c, GS s? h?c Phan Huy Lê ?ã ?? xu?t các ý ki?n tranh lu?n nên vì s? th?t khách quan c?a khoa h?c và trách nhi?m c?a m?i chúng ta tr??c h?u th? b?ng m?t câu ng?n g?n: Khách quan, trung th?c và công b?ng. Chúng tôi xin trân tr?ng gi?i thi?u bài ?? d?n c?a GS Phan Huy Lê cùng ??c gi?. ??u ?? do chúng tôi t?m ??t:

Chúa Nguy?n và v??ng tri?u Nguy?n trong l?ch s? Vi?t Nam t? th? k? XVI ??n th? k? XIX:

1. Quá trình nh?n th?c và yêu c?u c?a h?i th?o

Nh?n th?c l?ch s? là m?t quá trình ti?n t?i ti?p c?n l?ch s? m?t cách càng ngày càng khách quan, trung th?c, g?n v?i s? th?t l?ch s? nh?t trong kh? n?ng c?a các nhà s? h?c. Tôi nói g?n v?i s? th?t l?ch s? nh?t trong hàm ý là gi?a l?ch s? khách quan và l?ch s? ???c nh?n th?c bao gi? c?ng có m?t kho?ng cách mà m?c tiêu và ??c v?ng c?a các nhà s? h?c là rút ng?n kho?ng cách ?ó.

Kh? n?ng này tùy thu?c vào r?t nhi?u nhân t?, tr??c h?t n?ng l?c c?a nhà s? h?c bi?u th? ? trình ?? lý thuy?t và ph??ng pháp lu?n, cách t?p h?p và x? lý các ngu?n thông tin, m?t khác là cách nhìn và ??ng c? c?a nhà s? h?c liên quan ??n nh?ng tác ??ng chi ph?i hay ?nh h??ng c?a b?i c?nh chính tr? c?a m?i th?i k? l?ch s?. Do ?ó, không có gì ?áng ng?c nhiên khi chúng ta cùng nhau th?o lu?n ?? nhìn nh?n, ?ánh giá l?i m?t s? s? ki?n, nhân v?t l?ch s? hay c? m?t giai đo?n, m?t th?i k? l?ch s?.

Th?i k? các chúa Nguy?n và v??ng tri?u Nguy?n t? th? k? XVI cho ??n th? k? XIX là m?t trong nh?ng th?i k? l?ch s? ?ã tr?i qua nh?ng cách nhìn nh?n và ?ánh giá h?t s?c khác nhau, có lúc g?n nh? ??o ng??c l?i.

V??ng tri?u Nguy?n ?? l?i nh?ng b? chính s? ?? s? c?a v??ng tri?u bi?u là b? ??i Nam th?c l?c [\[1\]](#) và ??i Nam li?t truy?n [\[2\]](#). Nh?ng b? chính s? c?a v??ng tri?u bao gi? c?ng chép theo quan ?i?m chính th?ng c?a v??ng tri?u ?ang tr? vì và nh?m tôn vinh công lao, s? nghi?p c?a v??ng tri?u. Trên quan ?i?m chính th?ng ?ó, S? quán tri?u Nguy?n phê phán

Trong xu hướng canh tân phát triển mạnh mẽ thì T. T. C., một số nhà trí thức cấp tiến đã đứng lên triêu chỉnh những thói quen lạc hậu, tư tưởng tâm huyết. Trong số triêu chỉnh này, một số tác giả đã nêu lên trên tinh thần phê phán những mặt tiêu cực, lạc hậu của một số thói quen. Nguyễn, nhất là về kinh tế, quốc phòng và giáo dục. Tiêu biểu nhất là Nguyễn Trùng Tr., Nguyễn L. Tr. ch., Trung Huy Tr.

Trong thời Pháp thuộc, xuất hiện nhiều công trình nghiên cứu của người Việt Nam, người Pháp, phần lớn theo xu hướng văn dụng pháp luật hiện đại của phương Tây. Các công trình nghiên cứu tập trung nhiều nhất vào việc khảo sát các di tích lịch sử, văn hóa, các nghi lễ, các công trình nghệ thuật và các nhân vật lịch sử cùng quan hệ giao thiệp với nước ngoài, các thế hệ cũng, đô thị, nhất là kinh thành Huế. Những kết quả nghiên cứu này, ngoài những ấn phẩm in thành sách, thế hệ là các luận văn tiếng Anh nhiều nhất trên *Bulletin des Amis du Vieux Hue* (BAVH), *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient* (BEFEO) và trên tạp chí tiếng Việt như tạp chí *Tri tân*, *Nam phong*, *Trung Bắc chơn nhất* [3]... Một số bộ sách An Nam của người Pháp như *Histoire moderne du pays d'Annam* của Charles Maybon [4], *Lecture sur l'histoire d'Annam* của Ch. Maybon và H. Russier [5] cũng như những công trình nghệ thuật cổ đại và những thành tựu của tri thức Nguyễn, thế hệ thời có xu hướng nêu cao vai trò trợ giúp của một số số quan và kết thúc Pháp.

Trong những nghiên cứu về tình hình di dân này
tuy không đưa ra những nhận xét đánh giá chung về các chúa
Nguyễn hay tình trạng Nguyễn, nhưng tỏ ra có sự khoa học
cho những khái quát về thời kỳ lịch sử này. Những nhận xét
mang tính đánh giá thì hiện rõ hơn trong những mặt số công
trình về thông số Việt Nam.

2 / 15

Sau cách m?ng tháng 8 n?m 1945 cho ??n n?m 1975, trong th?i k? chi?n tranh, công vi?c nghiên c?u nói chung có b? h?n ch?, s? l??ng các công trình nghiên c?u chuyên ?? không nhi?u. Nh?ng chính trong b?i c?nh này ?ã xu?t hi?n m?t khuynh h??ng phê phán gay g?t các chúa Nguy?n c?ng nh? các chúa Tr?nh và ??c bi?t là v??ng tri?u Nguy?n th? k? XIX. Khuynh h??ng này phát tri?n ? mi?n B?c trong th?i gian t? 1954 ph?n ánh trên m?t s? lu?n v?n trên t?p chí *V?n s? ??a, ??i h?c s? ph?m, Nghiên c?u l?ch s?* và bi?u th? t?p trong nh?ng b? l?ch s?, l?ch s? v?n h?c, l?ch s? t? t??ng Vi?t Nam. . .

M?i tác gi? và tác ph?m tuy có m?c ?? khác nhau, nh?ng t?u trung ??u chung khuynh h??ng phê phán các chúa Nguy?n (c?ng nh? các chúa Tr?nh) ?ã chia c?t ??t n??c, v??ng tri?u Nguy?n m? ??u b?ng hành ??ng c?n vi?n t? b?n Pháp, phong ki?n Xiêm ?? ti?n hành cu?c chi?n tranh ch?ng Tây S?n và k?t thúc b?ng s? ??u hàng quân xâm l??c Pháp. Th?i k? nhà Nguy?n b? k?t án là th?i k? chuyên ch? ph?n ??ng nh?t trong l?ch s? phong ki?n Vi?t Nam. Khuynh h??ng ?ó g?n nh? tr? thành quan ?i?m chính th?ng trong biên so?n sách giáo khoa ??i h?c và ph? thông.

Thái ?? phê phán gay g?t trên có nguyên do sâu xa trong b?i c?nh chính tr? c?a ??t n??c th?i b?y gi? và trong cách v?n d?ng ph??ng pháp lu?n s? h?c c?a các nhà nghiên c?u.

Quan ?i?m trên n?y sinh, xác l?p trong nh?ng n?m t? 1954-1956 và phát tri?n m?nh cho ??n nh?ng n?m 70 c?a th? k? XX. ?ó là th?i k? c? dân t?c ?ang ti?n hành cu?c chi?n tranh vô cùng ác li?t hoàn thành nhi?m v? gi?i phóng ??t n??c, th?ng nh?t t? qu?c. Trong th?i k? ?ó, ??c l?p dân t?c và th?ng nh?t qu?c gia là m?c tiêu cao c?, có ý ngh?a thiêng liêng c?a cu?c chi?n ??u. Vì v?y khi nhìn l?i l?ch s?, b?t c? hành ??ng nào xúc ph?m hay ?i ng??c l?i ??c l?p và th?ng nh?t ??u b? phê phán. Cu?c tranh lu?n v? s? th?ng nh?t ??t n??c th?i Tây S?n và nhà Nguy?n c?ng ti?n hành trong không khí chính tr? ?ó và ?ã xu?t hi?n quan ?i?m c?c ?oan cho r?ng Tây S?n ?ã hoàn thành, th?m chí hoàn thành tri?t ?? nhi?m v? khôi ph?c qu?c gia th?ng nh?t. B?i c?nh l?ch s? c?a cu?c chi?n tranh ?ã tác ??ng ??n thái ?? c?a nhi?u nhà s? h?c trong nhìn nh?n và ?ánh giá v? các chúa Nguy?n và v??ng tri?u Nguy?n, nh?t là các c? quan khoa h?c trong h? th?ng chính tr? ??ng th?i.

Nguyên nhân v? v?n d?ng ph??ng pháp lu?n là thu?c trách nhi?m c?a các nhà s? h?c. ?ây là th?i k? n?n s? h?c hi?n ??i xây d?ng trên h? t? t??ng Mácxít ?ang hình thành và trong v?n d?ng ph??ng pháp lu?n c?a ch? ngh?a duy v?t bi?n ch?ng và ch? nh?a duy v?t l?ch s? ph?m nh?ng sai l?m c?a

ch? ngh?a giáo ?i?u, công th?c, máy móc. Theo lý thuy?t v? hình thái kinh t? xã h?i, th?i b?y gi? ?ang th?nh hình quan ?i?m cho r?ng ch? ?? phong ki?n Vi?t Nam hình thành trong th?i B?c thu?c, phát tri?n ??t ??n ?? c?c th?nh ? th?i Lê s? th? k? XV và b?t ??u suy vong t? th? k? XVI, r?i lâm vào tính tr?ng kh?ng ho?ng tr?m tr?ng vào th?i cu?i Lê và nhà Nguy?n.

Nh? v?y là th?i k? các chúa Nguy?n và v??ng tri?u Nguy?n ???c ??t vào khung suy vong, kh?ng ho?ng c?a ch? ?? phong ki?n và trong b?i c?nh ó thì giai c?p phong ki?n không còn vai trò tích c?c, không còn ??i đi?n cho l?i ích dân t?c. Áp d?ng lý thuy?t hình thái kinh t? xã h?i và ??u tranh giai c?p m?t cách giáo ?i?u ?ã d?n ??n nh?ng h? qu? ??a ra nh?ng phân tích và ?ánh giá l?ch s? thi?u khách quan, không phù h?p v?i th?c t? l?ch s?. Không riêng các chúa Nguy?n và v??ng tri?u Nguy?n mà nh?ng nhân v?t l?ch s? liên quan, và r?ng ra c? v??ng tri?u M?c tr??c ó, ??u b? ?ánh giá theo quan ?i?m ch?a ???c khách quan, công b?ng nh? v?y.

Công cu?c ??i m?i kh?i ??u t? n?m 1986, b?t ??u t? ??i m?i tu duy kinh t?, sau ó d?n d?n ???c m? r?ng sang các l?nh v?c khoa h?c xã h?i và nhân v?n. N?m 1988 H?i Khoa h?c l?ch s? Vi?t Nam ???c t? ch?c l?i trên ph?m vi c? n??c và m?t trong nh?ng ho?t ??ng khoa h?c ??u tiên là t? ch?c cu?c H?i th?o khoa h?c "S? h?c tr??c yếu c?u ??i m?i c?a ??t n??c" t?i Hà N?i n?m 1989 và t?i thành ph? H? Chí Minh n?m 1990 v?i s? tham gia c?a nhi?u nhà s? h?c và nh?ng ngành liên quan c?a khoa h?c l?ch s? nh? kh?o c? h?c, dân t?c h?c, b?o tàng và b?o t?n h?c, v?n hóa h?c. .

H?i th?o ?ã ??t ???c s? ??ng thu?n cao trong kh?ng ??nh nh?ng thành t?u c?a n?n s? h?c hi?n ??i Vi?t Nam, vai trò và c?ng hi?n c?a s? h?c trong th?ng l?i c?a s? nghi?p gi?i phóng dân t?c, th?ng nh?t ??t n??c, trong cu?c s?ng xã h?i ??ng th?i nghiêm kh?c nêu lên nh?ng m?t h?n ch?, nh?ng y?u kém và khuy?t t?t ?? kh?c ph?c. V? m?t này, h?i th?o ?ã nêu lên ba m?t y?u kém quan tr?ng nh?t v? t? duy s? h?c là:
- Khuynh h??ng giáo ?i?u, công th?c trong v?n d?ng các nguyên lý c?a ch? ngh?a duy v?t bi?n ch?ng và ch? ngh?a duy v?t l?ch s?,
- Khuynh h??ng "chính tr? hóa l?ch s?", dùng l?ch s? ?? minh h?a m?t s? quan ?i?m chính tr? có s?n, t? h? th?p tính ??c l?p, vai trò sáng t?o c?a khoa h?c l?ch s?,
- Khuynh h??ng "hi?n ??i hóa l?ch s?" theo ý ngh?a là trình bày l?ch s? quá kh? nh? hi?n ??i, không tôn tr?ng tính ??c tr?ng c?a t?ng th?i k? l?ch s? [\[7\]](#).

Trong h?i th?o, nhi?u tham lu?n và phát bi?u c?ng ?ã nêu lên yêu c?u ??i m?i tu duy s? h?c theo h??ng ti?p c?n và nh?n th?c ??i t??ng m?t cách khách quan, trung th?c nh?t

trong kh? n?ng cao nh?t c?a s? h?c. M?t lo?t v?n ??, trong ?ó có nh?ng giai ?o?n l?ch s? nh? tri?u H?, tri?u M?c, các chúa Nguy?n, tri?u Nguy?n ???c ??a ra phân tích ?? minh ch?ng cho nh?ng nh?n ??nh phi?n di?n, thi?u tính khách quan, khoa h?c tr??c ?ây.

T? cu?i nh?ng n?m 80, nh?t là t? nh?ng n?m 90 c?a th? k? XX tr? l?i ?ây, công vi?c nghiên c?u v? th?i k? các chúa Nguy?n và v??ng tri?u Nguy?n ?ã ???c tri?n khai và ??t nhi?u thành t?u m?i theo xu h??ng t? duy khách quan, trung th?c. Ngoài các công trình nghiên c?u c?a cá nhân, m?t ?? tài Khoa h?c c?p nhà n??c mang tiêu ?ê " *Kh?o c?u kinh t? và t? ch?c b? máy nhà n??c tri?u Nguy?n, nh?ng v?n ?? ??t ra trong th?c ti?n ??i m?i ??t n??c hi?n nay*", mã s? KX-?L: 94-16 do PGS ?? Bang làm ch? nhi?m ?ã ???c th?c hi?n n?m 1995-1996 v?i s? tham gia g?n nh? c?a gi?i s? h?c c? n??c. Ph?m vi nghiên c?u d?n d?n ???c m? r?ng trên t?t c? l?nh v?c c?a th?i k? l?ch s? này, t? kinh t?, xã h?i ??n chính tr?, v?n hóa, tôn giáo, ngh? thu?t... Nhi?u công trình khoa h?c ???c xu?t b?n hay ??ng t?i trên các t?p chí khoa h?c, g?n hai ch?c cu?c h?i th?o khoa h?c ?ã ???c t? ch?c ? thành ph? Hu?, thành ph? H? Chí Minh và th? ?ô Hà N?i [\[8\]](#). M?t s? lu?n án Ti?n s? ?ã ch?n ?? tài trong th?i k? l?ch s? các chúa Nguy?n và v??ng tri?u Nguy?n. M?t s? h?c gi? n??c ngoài c?ng quan tâm nghiên c?u th?i k? này và khá nhi?u công trình ?ã ???c công b?, trong ?ó có m?t s? công trình ?ã ???c d?ch và xu?t b?n t?i Vi?t Nam [\[9\]](#).

Trong nh?n ??nh và ?ánh giá v? các chúa Nguy?n và v??ng tri?u Nguy?n th? k? XVI ??n th? k? XIX d? nhiên còn có nh?ng khác bi?t gi?a các tác gi? và còn nhi?u v?n ?? ??t ra c?n ti?p t?c nghiên c?u, th?o lu?n. Nh?ng m?u s? chung c?a nh?ng công trình nghiên c?u trong vài th?p k? tr? l?i ?ây ? trong n??c c?ng nh? n??c ngoài là th?ng nh?t c?n ph?i khai thác nh?ng ngu?n t? li?u phong phú, phân tích và x? lý m?t cách khoa h?c ?? nâng cao nh?n th?c v? th?i k? này m?t cách khách quan, tr? l?i các giá tr? ?ích th?c cho các tri?u vua chúa, các nhân v?t lịch s?, nêu cao nh?ng c?ng hi?n tích c?, ??ng th?i phân tích c? nh?ng m?t h?n ch?, tiêu c?c.

V? c? s? t? li?u thì trong l?ch s? Vi?t Nam cho ??n cu?i th? k? XIX, ch?a có th?i k? nào có nh?ng ngu?n t? li?u phong phú, ?a d?ng nh? th?i k? các chúa Nguy?n, nh?t là th?i k? v??ng tri?u Nguy?n. Ngoài các b? chính s? và ??a chí c?a v??ng tri?u, còn có nhi?u ngu?n t? li?u g?c mang giá tr? thông tin r?t cao nh? Châu b?n [\[10\]](#), ??a b? [\[11\]](#), v?n bia [\[12\]](#), gia ph? và các t? li?u do ng??i n??c ngoài ghi chép. Các ngu?n t? li?u trên ?ang ???c s?u t?m và khai thác có hi?u qu? cung c?p nh?ng d? li?u m?i c?c k? phong phú ?? nghiên c?u sâu các v?n ?? c?a th?i k? l?ch s? các chúa

Nguyễn và v??ng tri?u Nguyễn.

Các ngu?n t? li?u và k?t qu? nghiên c?u cho ??n nay ?ã t?o l?p m?t c? s? khoa h?c v?ng ch?c ?? gi?i s? h?c và các nhà khoa h?c trên các l?nh v?c liên quan cùng nhau nhìn nh?n và ?ánh giá m?t cách công b?ng ??i v?i vai trò và c?ng hi?n c?a các chúa Nguyễn và v??ng tri?u Nguyễn trong l?ch s? Vi?t Nam t? th? k? XVI ??n th? k? XIX, phân tích m?t cách khách quan m?t tích c?c và c? m?t h?n ch?, m?t m?nh và c? m?t y?u. ?ó chính là lý do và yêu c?u c?a cu?c H?i th?o khoa h?c t?m c? qu?c gia c?a chúng ta t? ch?c nhân d?p 450 n?m chúa Nguyễn Hoàng r?i quê h??ng x? Thanh vào m? c?i ph??ng Nam.

2. Ph?m vi và n?i dung ch? y?u c?a h?i th?o

2.1. V? khung th?i gian

Th?i k? các chúa Nguyễn b?t ??u t? n?m 1558 khi chúa Nguyễn Hoàng r?i quê h??ng x? Thanh vào nh?m ch?c Tr?n th? x? Thu?n Hóa r?i n?m 1570 kiêm Tr?n th? x? Qu?ng Nam. V??ng tri?u Nguyễn kh?i ??u t? khi chúa Nguyễn Ánh sáng l?p v??ng tri?u n?m 1802. Gi?a th?i k? các chúa Nguyễn và v??ng tri?u Nguyễn có th?i k? Tây S?n tính t? khi cu?c kh?i ngh?a bùng n? n?m 1771 cho ??n khi chính quy?n Tây S?n cu?i cùng là tri?u vua Nguyễn Quang To?n th?t b?i n?m 1802. Rõ ràng th?i Tây S?n n?m gi?a liên quan ??n s? th?t b?i c?a chúa Nguyễn cu?i cùng là Nguyễn Phúc Thu?n n?m 1776, Nguyễn Phúc D??ng n?m 1777 và s? th?ng l?i c?a Nguyễn Ánh n?m 1802. Tuy nhiên, v?a r?i nhân d?p k? ni?m 320 n?m l? ??ng quang Hoàng ?? c?a Quang Trung Nguyễn Hu? (1788-2008), ?y ban nhân dân và H?i khoa h?c l?ch s? t?nh Th?a Thiên-Hu? ?ã t? ch?c H?i th?o khoa h?c t?i thành ph? Hu? ngày 06-06-2008 nên trong H?i th?o này chúng ta không bàn v? th?i Tây S?n ?? t?p trung vào n?i dung ch? y?u c?a H?i th?o. Nh?ng d? nhiên trong nh?ng m?i quan h? nh? s? th?t b?i c?a chúa Nguyễn, kháng chi?n ch?ng Xiêm, th?ng l?i c?a Nguyễn Ánh, chúng ta v?n ?? c?p ??n th?i Tây S?n trong m?c ?? c?n thi?t.

V??ng tri?u Nguyễn còn kéo dài cho ??n n?m 1945, k?t thúc v?i th?ng l?i c?a Cách m?ng tháng 8 và s? thóai v? c?a vua B?o ??i n?m 1945. Nh?ng t? khi ??t n??c ?ã b? ch? ngh?a th?c dân Pháp th?ng tr? thì vai trò và tính ch?t c?a tri?u Nguyễn ?ã thay ??i hoàn toàn. Vì v?y trong H?i th?o này, v??ng tri?u Nguyễn ch? gi?i h?n trong th?i k? ??c l?p c?a v??ng tri?u cho ??n khi b? th?t b?i tr??c cu?c xâm l??c c?a th?c dân Pháp n?m 1858-1884. Tuy nhiên trong H?i th?o chúng ta c?ng không ?i sâu vào cu?c kháng chi?n ch?ng ch? ngh?a th?c dân mà ch? làm sáng t? nguyên nhân và trách nhi?m c?a tri?u Nguyễn trong th?t b?i c?a cu?c kháng chi?n.

Nh? v?y v? th?i gian, chúng tôi ?? ngh? gi?i h?n t? gi?a th? k? XVI ??n cu?i th? k? XIX, trong ph?m vi th?i k? tr? vì c?a các chúa Nguy?n ? ?àng Trong và v??ng tri?u Nguy?n trên c??ng v? qu?c gia Vi?t Nam r?i ??i Nam ??c l?p, có ch? quy?n. Th?i gian tr??c và sau ranh gi?i th?i gian này c?ng nh? th?i Tây S?n ? gi?a ch? ?? c?p trong m?c ?? liên quan c?n thi?t.

Trong gi?i h?n th?i gian nh? trên, d? nhiên c?ng c?n ??t Vi?t Nam trong m?i quan h? v?i các n??c trong khu v?c và th? gi?i. Th? k? XVI - XIX là th?i k? phát tri?n m?nh m? c?a h? th?ng th??ng m?i châu Á và c?ng là th?i k? bành tr??ng d? d?i c?a ch? ngh?a t? b?n ph??ng Tây sang ph??ng ?ông. B?i c?nh l?ch s? ?ó tác ??ng ??n m?i n??c ?ông Nam Á và ?ông Á, nh?ng m?i n??c l?i có cách ?ng phó khác nhau và d?n ??n h? qu? khác nhau, ?nh h??ng ??n s? t?n vong c?a m?i qu?c gia - dân t?c.

2.2. V? th?i k? các chúa Nguy?n

Nh?ng k?t qu? nghiên c?u ?ã cho phép kh?ng ??nh công lao m? mang b? c?i t? Thu?n Hóa, Qu?ng Nam vào ??n vùng ??ng b?ng sông C?u Long c?a các chúa Nguy?n ? ?àng Trong trong th?i gian t? gi?a th? k? XVI ??n gi?a th? k? XVIII. Công cu?c khai phá v?i nh?ng chính sách và bi?n pháp tích c?c c?a chính quy?n chúa Nguy?n, ?ã bi?n vùng Thu?n Qu?ng còn hoang s? vào gi? th? k? XVI, tr? thành m?t vùng kinh t? phát tri?n làm bàn ??p cho công cu?c m? mang b? c?i v? phía nam. Vào th? k? XVII - XVIII, vùng ??ng b?ng sông C?u Long là m?t v?a lúa c?a ?àng Trong v?i n?ng xu?t ??t t?i 100, 200, 300 l?n nh? Lê Quý ?ôn ?ã ghi chép. Các ngh? th? công, quan h? hàng hóa ti?n t? trong n??c và quan h? m?u d?ch v?i n??c ngoài ??u phát tri?n nhanh chóng.

M?t lo?t ?ô th?, th??ng c?ng ra ??i thu hút nhi?u thuy?n buôn và th??ng gia n??c ngoài, k? c? các công ty t? b?n ph??ng Tây nh? Hà Lan, Anh, Pháp...trong ?ó n?i lên các c?ng th? Phú Xuân - Thanh Hà (Th?a Thiên - Hu?), H?i An (Qu?ng Nam), N??c M?n (Bình ??nh), V?ng L?m (Phú Yên), Gia ??nh (thành ph? H? Chí Minh), Cù Lao Ph? (??ng Nai), M? Tho, Hà Tiên... Các chúa Nguy?n Hoàng (Chúa Tiên, ?oan Qu?n công: 1558 - 1613), Nguy?n Phúc Nguyên (Chúa Sãi, Th?y Qu?n công: 1613 - 1635), Nguy?n Phú Lan (Chúa Th??ng, Nhân Qu?n công: 1635 - 1648), Nguy?n Phú T?n (Chúa Hi?n, D?ng Qu?n công: 1648 - 1687)...có công l?n trong s? nghi?p khai phá và phát tri?n vùng ??t m?i, m? r?ng lãnh th? phía nam bao g?m c? các h?i ??o ven b? và qu?n ??o Hoàng Sa, Tr??ng Sa trên Bi?n ?ông.

V?n ?? c?n ?i sâu nghiên c?u làm sáng t? là ph??ng th?c

khai phá có hi?u qu? kinh t? cao k?t h?p v?i vi?c xây d?ng và c?ng c? ch? quy?n qu?c gia trên vùng ??t m?i c?a các chúa Nguy?n. ??i v?i vùng ??t Nam B?, c?n chú tr?ng vai trò c?a các l?p l?u dân ng??i Vi?t, s? tham gia c?a m?t s? ng??i Hoa và các c?ng ??ng c? dân t?i ch? nh? ng??i Khmer, ng??i M?, Xtiêng, Ch? Ro...cùng quá trình c?ng c? và giao thoa v?n hóa t?o nên s?c thái ??c tr?ng c?a vùng ??t ph??ng nam này.

2.3. V? v??ng tri?u Nguy?n

T? kho?ng gi?a th? k? XVIII, chính quy?n chúa Nguy?n th?i chúa Nguy?n Phúc Thu?n (??nh v??ng: 1765-1776) tr? nên suy y?u và b? phong trào Tây S?n l?t ???. Nh?ng cu?c chi?n tranh gi?a Tây S?n v?i ng??i k? t?c chúa Nguy?n là Nguy?n Ánh v?n ti?p t?c và cu?i cùng k?t thúc b?ng th?ng l?i c?a Nguy?n Ánh n?m 1802. H?i th?o không ?i sâu vào l?ch s? Tây S?n, nh?ng không th? không ?? c?p và xem xét m?t s? v?n ?? liên quan v?i Tây S?n, c? th? là ba v?n ?? sau ?ây:

- C?t ngh?a s? thành b?i c?a m?i bên trong cu?c chi?n tranh gi?a Tây S?n v?i chúa Nguy?n. T? n?m 1771 kh?i ngh?a Tây S?n bùng n? và cho ??n n?m 1777 ?ã ?ánh b?i toàn b? h? th?ng chính quy?n chúa Nguy?n ? ?àng Trong mà ??i di?n cu?i cùng là chúa Nguy?n Phúc Thu?n và Nguy?n Phúc D??ng. ?ây là cu?c chi?n tranh gi?a m?t bên là phong trào Tây S?n tiêu bi?u cho s?c m?nh qu?t kh?i c?a nhân dân ?àng Trong và bên kia là th? l?c suy ??i c?a m?t chính quy?n phong ki?n ?ã b? nhân dân oán ghét, b?t bình. Th?ng l?i c?a Tây S?n trong th?i gian này là th?ng l?i c?a m?t cu?c kh?i ngh?a nông dân, m?t phong trào ??u tranh mang tính nhân dân r?ng l?n, ?ang t?p h?p ???c các l?c l??ng c?a m?i t?ng l?p xã h?i b?t bình v?i ch? ?? chúa Nguy?n th?i suy vong.

Trên c? s? th?ng l?i c?a phong trào Tây S?n, m?t v??ng tri?u phong ki?n m?i ???c thi?t l?p g?m chính quy?n ?ông ??nh v??ng Nguy?n L? ? Gia ??nh, Trung ??ng Hoang ?? Nguy?n Nh?c ? Qui Nh?n và B?c Bình v??ng Nguy?n Hu? ? Phú Xuân. Trong ba chính quy?n Tây S?n, ch? có chính quy?n Nguy?n Hu? t?n t?i v?ng vàng nh?ng sau khi vua Quang Trung Nguy?n Hu? m?t n?m 1792, v??ng tri?u Nguy?n Quang To?n c?ng suy y?u r?t nhanh. Cu?c chi?n tranh Nguy?n Ánh - Tây S?n ?ã thay ??i tính ch?t và chuy?n hóa thành cu?c ??u tranh gi?a hai th? l?c phong ki?n mà th?t b?i c?a Nguy?n L?, r?i Nguy?n Nh?c và Quang To?n là th?t b?i c?a nh?ng chính quy?n phong ki?n ?ã suy y?u và m?t lòng dân.

- Trong cu?c ??u tranh ch?ng Tây S?n, th?i gian b? th?t b?i n?ng n? ? trong n??c, Nguy?n Ánh ph?i nh? vào s? c?u vi?n c?a n??c ngoài bi?u th? t?p trung trong Hi?p ???c Versailles

ký kết năm 1787 với Pháp và việc cù cù vua Xiêm 5 vạn quân Xiêm vào Gia Định năm 1784. Dù cho Hiệp ước Versailles không được thực thi và việc liên minh với Pháp do Bá Đa Lộc và Pháp không bao nhiêu, quân xâm lược Xiêm cũng bị quân Tây Sơn do Nguyễn Huệ đánh tan trong trận Rạch Gầm-Xoài Mút vào năm 1785, nhưng hành động của Nguyễn Ánh cũng được xét trong bối cảnh cụ thể lúc bấy giờ và phân tích, đánh giá một cách công minh.

- Giữa năm 1786 quân Tây Sơn do Nguyễn Huệ tiến ra Bắc, đánh bại quân Trịnh và phong trào Tây Sơn đã làm cho nước ta. Tình hình sau đó, do bất hòa và mâu thuẫn giữa các thế lực Tây Sơn dẫn đến việc việc thành lập ba chính quyền Tây Sơn. Việc này dẫn đến việc gây cuốc tranh luận trong năm 1960, 1963 là công lao thế nào của Tây Sơn và Nguyễn Ánh [13]. Lúc bấy giờ xuất hiện hai quan điểm hoàn toàn trái lập, phê phán hay khẳng định công lao thế nào của Tây Sơn hay Nguyễn Ánh. Hai quan điểm trái lập theo lý lẽ của họ không có sự thuyết phục cao và gây ra sự tranh cãi chung là không ai có thể phủ nhận việc công lao thế nào của Tây Sơn và triều Nguyễn mà ngược lại sáng lập là vua Gia Long Nguyễn Ánh, nhưng từ đó phê phán luôn của thế giới hiện tại của Tây Sơn thì cũng cần trao đổi thêm.

Phong trào Tây Sơn đã đánh bại chính quyền chúa Nguyễn ở Đàng Trong, chính quyền vua Lê-chúa Trịnh ở Đàng Ngoài và đã xóa bỏ tình trạng phân chia đất nước kéo dài trên hai thế kỷ, đánh tan quân xâm lược Xiêm ở phía nam và quân xâm lược Thanh ở phía bắc, đó là những thành tựu của Tây Sơn đã đạt được cho công cuộc khôi phục quốc gia thế nào mà sau này Nguyễn Ánh và triều Nguyễn đã kế thừa. Như vậy là hai kẻ thù không thể rời chung lại góp phần tạo lập nên sự nghiệp thế nào của dân tộc, bên ngoài như một nghị luận về những lợi ích năm trong xu thế phát triển khách quan của lịch sử và yêu cầu bức thiết của dân tộc.

Về mặt triều Nguyễn trong thời gian tồn tại của lập thể khi thành lập cho đến khi bị thất bại trong cuộc kháng chiến chống Pháp, đã có nhiều công tích trên nhiều phương diện. Thời phát triển của về mặt triều bao gồm các vị vua Gia Long (1802-1820), Minh Mạng (1820-1841) và Thiệu Trị (1841-1847), thế kỷ không nên gọi là thế kỷ XIX, thế kỷ thế nào thế nào là đời triều vua Minh Mạng.

Nếu về Việt Nam, quốc gia năm 1804, và Việt Nam năm 1838, là một quốc gia thế nào trên lãnh thổ rộng lớn gần như thế nào về lãnh thổ Việt Nam hiện nay, bao gồm cả Đàng Trong và Đàng Ngoài cả. Trên lãnh thổ thế nào đó, triều Nguyễn đã xây dựng một chế độ quân chủ tập quyền mạnh mẽ về mặt bộ máy hành chính và mặt thi hành chế độ hành qui cả,

chết chết, nhất là sau cái cách hành chính của Minh Mạng năm 1831-1832. Các công trình nghiên cứu gần đây đều đánh giá cao công lao đáng kể của triều Nguyễn và hệ thống chính quyền với qui chế hoạt động có hiệu lực của nhà Nguyễn. Trong lịch sử chế độ quân chủ Việt Nam, cái cách của vua Minh Mạng năm 1831-1832 và vua Lê Thánh Tông năm 1471 là hai cái cách hành chính có qui mô toàn quốc và rất hiệu quả cao nhất.

Các nhà nghiên cứu cũng ghi nhận một số thành tựu khai hoang, thủy lợi, phát triển nông nghiệp thời Nguyễn, nhất là vùng đồng bằng Nam Bộ và vùng đồng bằng ven biển Bắc Bộ. Hệ thống giao thông thủy bộ phát triển mạnh, nhất là hệ thống kênh đào ở Nam Bộ và hệ thống đường đoch trọng điểm liên kinh đô Huế với các trấn/tỉnh thành trên cả nước. Các trạm đoch được chế tạo rất chặt chẽ với những qui định và thời hạn chuyển vận theo phân làm ba loại: tời khẩn, khẩn, thường. Ví dụ loại "tời khẩn", từ kinh đô Huế vào trấn Gia Định là 9 ngày, ra trấn Hà Nội là 4 ngày 6 giờ.

Về phương diện văn hóa, giáo dục, triều Nguyễn cũng lập Quốc tử giám, mở khoa thi Hương và thi Hội để đào tạo nhân tài. Từ khoa thi Hội đầu tiên năm 1822 đến khoa thi cuối cùng năm 1919, triều Nguyễn tổ chức 39 khoa thi Hội, lấy 292 Tiến sĩ và 266 Phó bảng, cũng 558 ngườ. Khu Vực Miền Trung kinh đô Huế còn lưu giữ 32 tấm bia Tiến sĩ thời Nguyễn. Cùng với các kỳ thi tuyển chọn Tiến sĩ Về, nhà Nguyễn còn nâng cấp đào tạo võ quan từ Cảnh nhân lên Tiến sĩ Võ. Tại khu Võ Miếu còn bảo tồn hai tấm bia Tiến sĩ Võ. Công việc biên soạn quốc sử, các bộ chính sử của từng triều đại, các bộ từng thế và địa chí được biên soạn cẩn trọng và rất chi tiết di sản rất lớn. Có thể nói, trong thời quân chủ, chế độ có Quốc sử quán của từng triều đại nào hoạt động có hiệu quả và rất chi tiết nhiều công trình biên soạn như thế.

Trong bối cảnh chế độ nhà nước phân phong Tây Lang để địa phương quản lý các trấn trong khu vực, vua Gia Long và Minh Mạng ý thức sâu sắc về nguy cơ có thể xảy ra hành động bất lợi của địa phương, thậm chí lo ngại về quyền lực, cũng tích cực thu thành tựu kỹ thuật phương Tây. Thời kỳ chiến tranh với Tây Sơn, Nguyễn Ánh đã học tập được khá nhiều kỹ thuật phương Tây, nhất là kỹ thuật xây thành kiểu Vauban, đóng tàu, đúc vũ khí, phát triển thủy quân. Vua Minh Mạng là người có tầm nhìn xa và hướng biển khá cao. Nhà vua đã cử nhiều phái đoàn vượt biển đến các cảng phương Tây như Batavia (Jakarta, Indonesia), Singapore, Pinang (Malaysia), Semarang (Java), Luçon (Philippines), Tiểu Tây Dương; đến như Bengale, Calcutta; Trung Hoa như Macao... Những chuyến vượt biển đó, bên ngoài là mua hàng hóa cho triều đình nhưng chế độ cũng nhằm thám dò tình hình.

C?m ??u các phái ?oàn th??ng là nh?ng quan ch?c cao c?p, nh?ng trí th?c có t?m hi?u bi?t r?ng nh? Lý V?n Ph?c, Hà Tông Quy?n, Phan Thanh Gi?n, Phan Huy Chú, Cao Bá Quát... Vua Minh M?nh cho ?o ??c ?? sâu các c?ng bi?n, l?p h? th?ng phòng th? ven bi?n, ch? t?o v? khí, ?óng th? tàu h?i n??c ki?u ph??ng Tây, phát tri?n th?y quân, cho d?ch m?t s? sách k? thu?t ph??ng Tây sang ch? Hán, ?o ??c, v? b?n ?? và c?m c?t m?c trên qu?n ??o Hoàng Sa, t?ng c??ng qu?n lý các h?i ??o... Hình nh? vua Minh M?nh ?ang nuôi d??ng m?t ý t??ng canh tân nào ?ó, nh?ng ?ang ? trong tình tr?ng hình thành, ch?a th?c hi?n ???c bao nhiêu.

Nh?ng c?ng hi?n tích c?c c?a v??ng tri?u Nguy?n ?ã ???c nhìn nh?n và ?ánh giá l?i m?t cách khách quan, công b?ng. Nh?ng bên c?nh ?ó, còn t?n t?i m?t s? v?n ?? c?n nghiên c?u và th?o lu?n ?? ?i ??n nh?ng nh?n xét toàn di?n:

- Nhà Nguy?n ch? tr??ng ph?c h?i và c?ng c? h? t? t??ng Nho giáo. Không ai ph? nh?n trong h?c thuy?t Nho giáo ch?a ??ng nhi?u n?i dung tích c?c, nh?t là v? m?t giáo d?c và x? th?, coi tr?ng h?c v?n, ?? cao nhân cách, nh?ng ??ng v? ph??ng di?n t? duy tri?t h?c, vào th? k? XIX có còn kh? n?ng giúp con ng??i nh?n th?c và gi?i thích th? gi?i trong b?i c?nh m?i c?a th?i ??i hay không? V? v?n ?? này còn nh?ng quan ?i?m khác nhau. Có ng??i cho ??n th? k? XIX h? t? t??ng Nho giáo ?ã tr? nên b?o thù và ch? tr??ng ph?c h?i Nho giáo c?a tri?u Nguy?n ?ã c?n tr? s? ti?p nh?n nh?ng t? t??ng và thành t?u m?i c?a th? gi?i. Nh?ng c?ng có ng??i cho r?ng v?n ?? không ph?i là b?n thân Nho giáo mà là ng??i v?n d?ng h? t? t?ong ?ó.

- M?t th?c tr?ng c?n l?u ý khi nghiên c?u v? v??ng tri?u Nguy?n là dù ban hành nhi?u chính sách kh?n hoang tích c?c, k? c? m?t s? chính sách gi?m nh? tô thu?, nh?ng xã h?i th?i Nguy?n không ?n ??nh. Trong g?n nh? su?t thòi Nguy?n, kh?i ngh?a nông dân n? ra tri?n miên và tri?u Nguy?n không th? nào gi?i quy?t n?i. T?i sao và ?ánh giá th?c tr?ng ?ó nh? th? nào cho th?a ?áng.

- T? tri?u T? ??c (1848-1883), v??ng tri?u Nguy?n càng ngày càng b?c l? nhi?u h?n ch?, b?t c?p, làm cho th? n??c càng ngày càng suy y?u và cu?i cùng th?t b?i tr??c cu?c xâm l??c c?a th?c dân Pháp. ? ?ây có hai v?n ?? quan tr?ng ??t ra là thái ?? c?a tri?u Nguy?n ??i v?i xu h??ng canh tân phát tri?n khá m?nh d??i tri?u T? ??c và trách nhi?m c?a tri?u Nguy?n trong k?t qu? bi th?m c?a cu?c kháng chi?n th?t b?i. Canh tân ??t n??c và ch?ng ch? ngh?a th?c dân là hai yêu c?u b?c xúc, quan h? m?t thi?t v?i nhau. V?n ?? ??t ra không ch? ? Việt Nam mà g?n nh? c? ph??ng ?ông và khi phân tích c?ng c?n nhìn r?ng ra trong góc nhìn so sánh v?i m?t

s? n??c t??ng t? trên ph?m vi ph??ng ?ông, nh?t là khu v?c g?n g?i c?a ?ông Nam Á và ?ông Á.

Làm sáng rõ nh?ng v?n ?? trên s? ??a ??n m?t cách nhìn nh?n và ?ánh giá toàn di?n, c? m?t tích c?c l?n m?t h?n ch? ??i v?i v??ng tri?u Nguy?n trong ti?n trình l?ch s? Vi?t Nam.

2.4. V? di s?n v?n hóa

Trong th?i gian trên 3 th? k? t? gi?a th? k? XVI ??n cu?i th? k? XIX, th?i k? các chúa Nguy?n và v??ng tri?u Nguy?n ?ã ?? l?i cho dân t?c m?t di s?n l?n lao nh?t là m?t giang s?n ??t n??c th?ng nh?t bao g?m c? ??t li?n và h?i ??o v? c? b?n t??ng ?ng v?i lãnh th? Vi?t Nam hi?n ??i. Lãnh th? ?ó v?a k? th?a công lao xây d?ng và b?o v? c?a các th? h? t? tiên t? khi d?ng n??c V?n Lang - Âu L?c cho ??n gi? th? k? XVI, v?a ti?p t?c m? mang, khai phá v? phía nam cho ??n t?n ??ng b?ng sông C?u Long. Trên lãnh th? qu?c gia ?ó, th?i k? l?ch s? này còn ?? l?i m?t di s?n v?n hóa ?? s? bao g?m c? v?n hóa v?t th? và phi v?t th?. Di s?n ?ó m?t ph?n ?ang hi?n h?u trên ??t n??c Vi?t Nam v?i nh?ng di tích ki?n trúc, thành l?y, l?ng m?... và t?t c? ?ã hòa ??ng v?i toàn b? di s?n dân t?c cùng ??ng hành v?i nhân dân, v?i dân t?c trong cu?c s?ng hôm nay và mãi mãi v? sau, góp ph?n t?o nên b?n s?c và b?n l?nh dân t?c, s?c s?ng và s? phát tri?n b?n v?ng c?a ??t n??c.

C? ?ô Hu? là n?i h?i t? và k?t tinh các giá tr? v?n hóa dân t?c trong m?t th?i k? l?ch s? khi mà kinh ?ô này l?n ??u tiên trong l?ch s? dân t?c tr? thành trung tâm chính tr?, v?n hóa c?a m?t qu?c gia v?i lãnh th? th?ng nh?t tr?i dài t? b?c chí nam, t? ??t li?n ??n h?i ??o. *Qu?n th? di tích c? ?ô Hu?* ?ã ???c UNESCO công nh?n là *Di s?n V?n hóa Th? gi?i* ngày 11-12-1993 và ngày 7-11-2003 *Nhã nh?c cung ?ình l?i* ???c công nh?n là *Ki?t tác truy?n kh?u* và *Di s?n v?n hóa phi v?t th? c?a nhân lo?i*.

Trong s? các ?ô th? hình thành và phát ??t trong th?i k? này, H?i An là c?ng th? tiêu bi?u nh?t và *Khu di tích ph? c? H?i An* c?ng ?ã ???c UNESCO công nh?n là *Di s?n V?n hóa Th? gi?i* ngày 4-12-1999.

Ch?a có m?t th?i k? l?ch s? nào ?? l?i cho dân t?c ba di s?n v?n hóa ???c th? gi?i công nh?n và tôn vinh v?i nh?ng giá tr? mang ý ngh?a toàn c?u nh? v?y.

Trong di s?n v?n hóa phi v?t th?, có th? nói r?t nhi?u ?ình, ??n, mi?u, nhà th? h? trong tín ng??ng dân gian, chùa tháp c?a Ph?t giáo, ??o quán c?a ??o giáo..., còn l?i ??n nay ph?n l?n ??u ???c xây d?ng hay ít ra là trung tu trong

thời nhà Nguyễn. Nhiều nhà thờ của Kitô giáo, trong đó có Nhà thờ Phát Diệm nổi tiếng cũng được xây dựng trong thời kỳ này. Tất cả di sản này rời ra trên phạm vi cả nước từ bắc chí nam.

Về di sản văn hóa, thời kỳ các chúa Nguyễn, nhất là thời kỳ vương triều Nguyễn, đã là một kho tàng rất lớn với những bộ chính sử, những công trình biên khảo trên nhiều lĩnh vực, những sáng tác thơ văn của nhiều nhà văn hóa lớn, những tác phẩm văn chương, văn bia, thơ ca, gia phả, hóm hỉnh, những sắc phong, câu đối trong các kiến trúc tôn giáo, tín ngưỡng, những văn khố trên hang núi, vách đá...

Văn học truyền khẩu của thời kỳ này cũng vô cùng phong phú, gần gũi với ký ức của các thế hệ và hòa quyện vào các lễ hội dân gian, các phong tục tập quán của các dân tộc mà gần đây công việc sưu tầm đã bắt đầu nhiều kết quả quan trọng.

Bản vẽ chúa Nguyễn và triều Nguyễn, không thể không nhắc đến Thanh Hóa, nơi có Quý Hoàng (Hà Trung), có Gia Miêu Ngạc ai trang là quê hương của chúa Nguyễn Hoàng, gốc tích của dòng họ Nguyễn Gia Miêu và xứ Thanh cũng là quê hương của nhiều bộ tộc trung thành, nhiều người dân lao động đã theo chúa Nguyễn vào mở cõi phương Nam trong những năm tháng khởi nghiệp gian truân nhất. Vì vậy trên đất Thanh Hóa còn rất nhiều di tích về chúa Nguyễn và triều Nguyễn, được biết là Khu lăng mộ triều Nguyễn với nhiều kiến trúc nghệ thuật thời Nguyễn, mang ý nghĩa linh thiêng của đất phát tích một vương triều. Những rất tiếc các di tích này hầu như đã bị phá hủy, chỉ còn lại phần tích và gần đây, năm 2007 đã được xếp hạng di tích quốc gia để mở rộng một khu vực nghiên cứu, phần hai, tôn tạo và phát huy giá trị.

Các chúa Nguyễn và vương triều Nguyễn đã đi vào lịch sử, những di sản văn hóa mà thời kỳ lịch sử đó đã tạo dựng nên, kết tinh những giá trị lịch sử và văn hóa của dân tộc, thì mãi mãi trường tồn cùng non sông đất nước. Đó là bộ phận quan trọng của di sản văn hóa dân tộc luôn luôn giữ vai trò quan trọng trong tiến trình phát triển của công cuộc phát huy dân tộc, của sự phát triển bền vững của đất nước, nhất là trong thời kỳ công nghiệp hóa, hiện đại hóa và hội nhập của đất nước hiện nay.

- Phan Huy Lê

Chú thích:

[1] Về Nam học lịch, tiến biên và chính biên, nguyên bản của Hán học gia tại Viện nghiên cứu Hán Nôm, bản dịch 38

t?p, NXB S? h?c và Khoa h?c xã h?i, Hà N?i 1962 ??n 1978

[2] ??i Nam li?t truy?n, ti?n biên, chính biên s? t?p và nh? t?p, nguyên b?n ch? Hán l?u gi? t?i Vi?n nghiên c?u Hán Nôm, b?n d?ch 4 t?p, NXB Thu?n Hóa, Hu? 1993

[3] Tr?n Tr?ng Kim: *Vi?t Nam s? l??c*, NXB Tân Vi?t, Hà N?i 1949, tr. 405

[4] Tr?n Tr?ng Kim: *Vi?t Nam s? l??c*, S?d, tr. 486

[5] Charles Maybon: *Histoire moderne du pays d'Annam*, Paris 1919

[6] Ch. Maybon, H. Rusier: *Lecture sur l'histoire d'Annam.*, Hà N?i 1919

[7] Phan Huy Lê: *S? h?c Vi?t Nam trên ???ng ??i m?i*, tóm t?t t?ng k?t h?i th?o, báo Nhân dân ngày 15-1-1992.

[8] Tham kh?o *Th? m?c tri?u Nguy?n c?a ?? tài KX-?L:94-16* do PGS ?? Bang làm ch? nhi?m, g?m hai t?p. Hu? 1997. Th?i chúa Nguy?n có 414 ??n v?, th?i vua Nguy?n có 607 ??n v?, c?ng 1.021 ??n v? th? m?c

[9] M?t s? ví d?:

Yu Insun: *Political Centralisation and Judicial Administration in 17 century Vietnam*, Journal of Asitic Studies, Seoul 1-1980

Yoshiharu Tsuboi: *N??c ??i Nam ??i di?n v?i Pháp và Trung Hoa*, Lu?n án Ti?n s? b?o v? t?i Tr??ng Cao ??ng th?c hành v? khoa h?c xã h?i, Paris n?m 1982, b?n d?ch ti?ng Vi?t, thành ph? H? Chí Minh 1990

Yang Baoyun: *Contribution à l'histoire de la principauté des Nguyen au Vietnam méridional (1600-1775)*, Etudes Orientales, Genève 1992.

Li Tana: *X? ?àng Trong, l?ch s? kinh t?-xã h?i Vi?t Nam th? k? 17 và 18*, Lu?n án Ti?n s? b?o v? t?i ??i h?c qu?c gia Australia n?m 1992, b?n d?ch ti?ng Vi?t, NXB Tr?, thành ph? H? Chí Minh, 1999

Li Tana, Anthony Reid: *Southern Vietnam under the Nguyen*, Singapore 1993

Choi Byung Wook: *Southern Vietnam under the Reign of Minh Mang (1820-1841)*, Lu?n án Ti?n s? b?o v? t?i ??i h?c qu?c

gia Australia, New York 2004.

[10] Châu b?n tri?u Nguy?n ?ang ???c l?u gi? t?i C?c V?n th? - L?u tr? Nhà n???c g?m 734 t?p và 40 t?p b? k?t dính ?ang x? lý.

[11] Hai s?u t?p ??a b? l?n nh?t hi?n l?u gi? t?i C?c v?n th? - L?u tr? Nhà n???c và Vi?n Nghi?n c?u Hán Nôm, g?m 10.570 t?p v?i 18.884 ?ia b? các thôn ?p, ph?n l?n thu?c th?i nhà Nguy?n.

[12] Vi?n Vi?n ?ông bác c? Pháp (EFEO) ?ã d?p ???c 11.651 t?m bìa v?i 20.980 thác b?n, n?m 1958 chuy?n giao cho Th? vi?n Trung ??ng, sau chuy?n cho Vi?n nghi?n c?u Hán Nôm qu?n lý. Sau ?ó Vi?n Nghi?n c?u Hán Nôm ti?p tr?c công vi?c d?p v?n bìa, ??a t?ng s? thác b?n lên ??n trên 5 v?n, trong ?ó s? v?n bìa th?i Nguy?n chi?m m?t t? l? quan tr?ng. Xem:

Th? m?c thác b?n v?n kh?c Hán Nôm Vi?t Nam, 4 t?p, NXB V?n hóa - Thông tin, Hà N?i 2007

T?ng t?p thác b?n v?n kh?c Hán Nôm, 10 t?p, Hà N?i 2005.

[13] Xe m:

V?n Tân: Tr? l?i ông Lê Thành Khôi, tác gi? sách "N???c Vi?t Nam, l?ch s? và v?n minh", T?p chí Nghi?n c?u l?ch s? s? 12, 1960

V?n Tân: Ai ?ã th?ng nh?t Vi?t Nam, Nguy?n Hu? hay Nguy?n Ánh? T?p chí Nghi?n c?u l?ch s? s? 51, 1963

Nguyễn Phương: *Chung quanh vấn đề ai đã thống nhất Việt Nam, Nguyễn Huệ hay Nguyễn Ánh?* Tạp chí Đại học số 35-36, 1963.

<http://vietnamnet.vn/vanhua/2008/10/809063/>